گەڕاندنەوەی شێخ مەحموود و شێوازی مەیدانخوازی بەریتانیا و تورک لە باشووری کوردستان ١٩٢٢ - ١٩٢٣

ئەحمەد باوەڕ
(زانکۆی گەرمیان - کۆلێژی پەروەردە)

(١ - ٢)

دوا بەدوای ئەوەی کە حکوومەت و فەرمانڕەوایانی بەریتانیا ناچار بوون، شێخ مەحموودی حوکمداری کوردستان لەگەڵ شێخ محەمەد غەریبی زاوایدا، وەک هەنگاوی یەکەم لە ژیانی دوورخراوەیی وڵاتی هیندستانەوە بگوێزنەوە میرنشینی کوێت، دواتریش ڕەوشی ئەو دەمانەی کوردستان و تەشەنەکردنی دەستەڵاتی تورکەکان، وای لە ئینگلیزەکان کردووە: (کە بە پەلە شێخ مەحموود لە کوێتەوە بهێننەوە و وەک هەوڵێک بۆ ئەوەی بیکەنە دەسکەلای خۆیان لە کوردستان)(١) وەک ئەوەی دواتر لە ڕێگای گەڕانەوەشیدا لە کوێتەوە بۆ باشووری کوردستان و شاری سلێمانی چاوی بە نوێنەری باڵای بەریتانیا، سێر پێرسی کۆکس (1937 -1864) percy Zachariah cox(٢) و شا فەیسەڵی یەکەمی ئێراق لە شاری بەغدا کەوت(٣).

لەو چاوپێکەوتن و دانیشتنەشیاندا لەسەر ئەوە ڕێککەوتبوون، کە شێخ مەحموود هەوڵی ئەوە بدات، بارودۆخی ئاڵۆزی باشووری کوردستان بەهۆی مەترسی و دەستێوەردانی بەردەوامی تورکەکانەوە بگەڕێنێتەوە بۆ دۆخی پێشووتری خۆی، هەروەها بەربەرەکانێی هەموو فراوانخوازییەکیان لە ناوچەکەدا بکات، لە بری ئەمەشدا ئەوان هەوڵی ئەوەی بۆ دەدەن، کە دووبارە بیکەنەوە بەحوکمداری باشووری کوردستان. بەهەرحاڵ ئەوە بوو شێخ مەحموود دوای گەڕانەوەی لە بەغداو سێ ڕۆژ مانەوەی لە گەرمیان و شاری کفری، لە (٢٢ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٢) داو لە ڕێگای کفرییەوە، لەگەڵ مێجەر نۆئێلدا دووبارە گەیشتەوە شاری سلێمانی. دوای ئەوەی لەلایەن دانیشتوانی باشووری کوردستانەوە، هەر لەشاری

شێخ مەحموودی حەفید

سلێمانییەوە تا دەوروبەری کفری، کە ئەو کاتە ڕێگای هاتوچۆی کاروانی نێوان شاری (بەغدا- سلێمانی) بوو، دانیشتوان و سوارەی کورد پێشوازییەکی گەرمیان لێ کرد(٤)، پاش چەند ڕۆژێک بەسەر گەڕانەوەیدا بۆ کوردستان و شاری سلێمانی، شێخ مەحموود بۆ جارێکی تر بە حوکمداری کوردستان ناسرایەوەو حکومدارییەتی دووەمی خۆی لە باشووری کوردستان و شاری سلێمانیدا پێکهێنایەوە، بەم جۆرەش ئازادکردن و دانانەوەی بە حاکمی ناوچەکە بەلێکدانەوەی هاملتن: (سیاسەتێکی خراپ نەبووە، چونکە بەڕاستی ئەم پیاوە لە ناو میللەتەکەیدا سەرکردەیەکی ئایینی پیرۆز و ناوبانگی بە ئازایەتی ڕۆیشتبوو)(٥). ئەوەبوو لەمە بەدواوە کەوتە ئەوەی ناوی دەستەی دامەزرێنەران و ئەندامانی وەزاری حکوومەتەکەشی ڕاگەیاند، کە لە چەند کەسایەتییەکی ناسراوی ئەو ڕۆژگارەی کوردستان و باشووری کوردستان پێکهاتبوون، وەک ئەوەی لە ڕۆژنامەی (بانگی کوردستان)(٦)ی زمانحاڵی (جەمعیەتی کوردستان)دا، لە ژمارە (١٠)، (١١ تشرینی یەکەمی ١٩٢٢)دا بڵاوکراوەتەوە، هەروەها وەک فەرمانی حوکمداریی ژمارە (٢) لە(١٩ی سەفەری ١٣٤١) کۆچی کە لە مەملەکەتی سلێمانیدا نووسراوە، لە یادداشتەکانی شێخ لەتیفی کوڕی شێخ مەحموود(١٩١٧- ١٩٧٢)دا(٧) بڵاوکراوەتەوە، لە درێژەی ناوەڕۆک و دەقەکەیدا هاتووە:

«بۆ تەشکیلاتی حکوومەتی کوردستان، نەسب و تەعینی ئەم زاتانەم لە کابینەی حکوومەتدا، موناسیب دی:

١- شێخ قادری حەفید سوپاه سالار

٢- شێخ محەممەد غەریب ڕەئیسی داخلیە

٣- عەبدولکەریمی عەلەکە رئیسی مالیە

٤- میرلیوا مستەفا پاشای یامولکی ڕەئیسی مەعاریف

٥- شێخ عەلی ئەفەندی قەرەداغی ڕەئیسی شەرع و عەدل

٦- ئەحمەد بەگی فەتاح بەگ ڕەئیسی گومرگ

٧- سەیید ئەحمەدی بەرزنجی ڕەئیسی ئەمنی عام

٨- میر لیوا سدیق قادری موفەتیشی گشتی حکوومەتی کوردستان

هەرکەسە مەقام و وەزیفەی خۆیم پێ سپاردن، ئیرادە دەکەم کە لە ئێستاوە دەست بە ئیش بکەن.

ومن الله التوفیق

حوکمداری کوردستان» (٨).

مەحموود

بەو جۆرە شێخ مەحموود بەیاننامەی حوکمداریەتی خۆی لە باشووری کوردستاندا بڵاوکردەوە و ڕۆژنامەی (بانگی کوردستان)یش کە پێشتر زمانحاڵی (جەمعیەتی کوردستان) بوو، کرایە زمانحاڵی ئەم حکوومەتە و ئاڵای حکومداریەتی دووەمی کوردستان، سەرلەنوێ بەرزکراوەتەوە، کە ڕەنگێکی سەوز، بازنەیەکی سوور و لە نێو بازنەکەدا هەیڤۆکێکی (هلال) سپی هەبووە(٩). ئەم هەنگاوە گەورەیەی شێخ مەحموود بووە مایەی ئەوەی کە دەوڵەتێکی کوردی بێتەکایەوە، تەنانەت پوولی پۆستەشی چاپ کرد، کە ئەوەش بۆ خۆی شتێکی زۆر بەنرخ بوو(١٠) هەروەها لەسەر ڕازیبوونی. هەریەک لە حکوومەتی ئێراق و بەریتانیا کۆمەڵێک لەو ئەفسەرە کوردانەی کە لەوەدەمانەدا، لە سوپای ئێراقی تازە دامەزراودا بوون، بۆ خزمەتی کوردستان و حکومدارییەتەکەی شێخ مەحموود نێردرانەوە شاری سلێمانی لەوانە: تۆفیق وەهبی (١٨٩٠-١٩٨٤)(١١)، ئەمین ڕەواندزی (١٨٦٥- ١٩٤٣)، فایەق قەزاز...)(١٢)، بەڵام لەم سەروبەندەدا هەرچەندە کەسایەتییەکی وەک شێخ مەحموود هەردوو لایەنی

بەریتانی و تورکەکانیش بەردەوام لە پەرێز و درۆیان لەگەڵدا دەکرد و هەریەکەشیان بە جۆرێک هەوڵی ئەوەی دەدا کورد و دۆزی ڕەوای گەلی کورد وەک چەکێک بۆ خزمەتی بەرژەوەندییەکانیان و فراوانخوازییان لە ناوچەکەدا بەکار بهێنن، کەچی بەداخەوە خۆشی دوای ئەزموون و تەجروبەیەکی زۆر تاڵ لەگەڵ ئینگلیزدا، ئەوە نەبوو بە تەواوی و بەلایەکدا خۆی ساغ بکاتەوە. سەرەڕای ئەوەش هەموو ئەوانەی کە لە دەوری شێخ مەحموود کۆ بووبوونەوە، بەتایبەتی زۆر لە سەرۆک خێڵ و هۆزە کوردییەکان زیاتر بەرژەوەندی خۆیان بەلاوە مەبەست بوو، نەوەک کاری جددی بۆ ئەوە بکەن، کە وا لە مەلیکی کوردستان بکات، ڕۆژ بە ڕۆژ دەسەڵاتەکەی بەرەو تۆکمەیی و بە هێز بوون بکاتەوە، واتە مەسەلەی دەسەڵات و فەرمانڕەوایەتی لە باشووری کوردستاندا، زیاتر مۆرک و سیمایەکی خێڵەکی و عەشایەریانەی لەخۆ گرتبوو، هاوکات دەستێوەردانی دەرەکیش بە تەواوی لە کاروباری دەسەڵاتەکەی شێخ مەحموود ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتر ڕەنگی دەدایەوە و هەر لە خۆڕاش نەبووە ڕاپۆرتەکانی ئینگلیز خۆیان جەخت لەسەر ئەوە بکەنەوەو بەڕاشکاوییەوە بنووسن: (لە هەندێ گەڕەکدا بەنهێنی دەوترا: خەڵکی سلێمانی لە سایەی حوکمی تورکدا تاڵاوی لە هی کاربەدەستانی تورک زیاتر بەدەست خیانەتی سەرانی خۆیان و ساداتەوە چێشت)(١٣)، هەروەها یەکگرتن و هاوپشتی هۆزایەتی بوو، نەک نەتەوەایەتی(١٤). بۆ نموونە کەسایەتییەکی وەک شێخ مەحموود: «هەر لەبەر دڵ ڕاگرتن و ڕازی کردنی ئۆزدەمیر پاشای تورک، گەورە پیاوی ڕۆشنبیری کورد و وەزیری فەرهەنگ مستەفا پاشای یامولکی (١٨٨٦-١٩٣٦)(١٥) دووردەخاتەوە و دواتریش جەمال عیرفان (١٨٨١- ١٩٢٢)(١٦) دیزە بەدەرخۆنە دەکرێ و سەر بە پیرەمێردی (١٨٦٧- ١٩٥٠)(١٧) شاعیری گەورەی کورد شۆڕدەکات، ئا لەوکاتانەدا شێخەکانی بەرزنجەش هەرلەبەر ئەوەی حوکمدار لە خۆیان بوو، لە سایەی حکومەتەکەی شێخ مەحموودا هەر یەکە و لە لایەکەوە ئاغایەک بوو بۆ خۆی، کەس خەتی کەسی نەدەخوێندەوە)(١٨)، هەرچەندە زۆجار قسە لەسەر ئەوەش دەکرێت کە ڕووناکبیر و کەسایەتییەکی وەک جەمال عیرفان کوشتنی بە پیلانی تورکەکان بووبێت، بەڵام کەسێکی وەک مستەفا پاشای یامولکی لێرە بەدواوە، ترسێکی زۆری لێ دەنیشێت و بە پێی گێڕانەوەی مامۆستا ڕەفیق حیلمی: (مستەفا پاشا لەم دەورەدا لەبەر چاو کەوتبوو. خۆم ئاگام لێ بوو چەند جارێک کە دەهاتە دائیرەی شێخ مەحموود ڕێگەی نەئەدرا بچێتە ژوورەوە، سەرەڕای ئەمەش خرایە ژێر چاودێری ڕەسمییەوە، لەماڵی خۆیدا چەند پۆلیسێکی بەسەرەوە دانرا و ڕێگەی هاتوچۆی لێ قەدەغەکرا.)(١٩). مستەفا پاشای یامولکی هەرچەندە بەخۆی ماوەیەکی زۆر ئەفسەر و بەرپرسێکی باڵای سەربازی عوسمانی و سەرۆکی ئەنجوومەنی عورفی سەربازی بوو، تەنانەت یەکێک بوو لەوانەی کە لە ئیستەنبوڵ سەرۆکی ئەو دادگا سەربازییەش بوو، کە بەشێوازێکی غیابی حوکمی لە سێدارەدانی بۆ مستەفا کەمال ئەتاتورک دەرکرد(٢٠)، کەچی لەم ماوەیەداو لەکاتی گەڕانەوەیدا بۆ باشووری کوردستان و شاری سلێمانی و دواتر بوونی لە ژێر دەسەڵاتی شێخ مەحمووددا، کە تاقمەکەی ئۆزدەمیر پاشا و تورکەکان زۆر بەتاسەوە بۆ دەستگیرکردنی کەسایەتییەکی وەک مستەفا پاشای یامولکی، کە خۆیان بە (مستەفا نەمرود) و لایەنگیری ئینگلیز و (دوژمنی جووڵانەوەی مستەفا کەمال ئەتاتورک. دەمڕاستی باڵی لایەنگرانی ئینگلیز)(٢١) ناویان دەبرد و کاریان دەکرد، بۆ ئەوەی ڕادەستی مستەفا کەمال ئەتاتورکی بکەنەوە، کەچی یەکێک لەو هەڵوێستە گەورانەی کە هێندەی دی شێخ مەحموودی حەفید گەورەتر دەکاتەوە و دەڵێت: (لەم وەختەدا کە شتێک بۆ شێخ مەحموود بە مەردایەتی بدرێتە قەڵەم و لە بیرنەچێتەوە ئەوەی بوو کە لەگەڵ هەموو هەوڵ و تەقەلای ئۆزدەمیر و تورکەکان، مستەفا پاشای نەدا بەدەستیانەوە، کە بۆ مستەفا کەمال بیکەن بە دیاری دەستیان)(٢٢).

وەک دەبینیت شێخ مەحموود هەرچەندە دەبوو داخوازییەکانی بەریتانیا و حکوومەتی ئێراق بێنێتە دی و بکەوێتە دەرکردنی دەسەڵاتی تورکەکان لە باشووری کوردستان، بەڵام ئەم هەنگاوەی بە ئاسانی بۆ نەنراوە و پێی وابووە کە ئەو بەو جۆرە شەڕی تورکی پێ ناکرێ و توانایی دەرکردنیانی نییە، دەبێ ئەو ئەرکە بە شێوازێکی ڕاستەخۆ لە لایەن هێزەکانی بەریتانیاوە، جێبەجێ بکرێت، نەک کورد، ئەم قسانەشی لە کاتێدا بۆ ڕەفیق

حیلمی گێڕاوەتەوە کە سمکۆی شکاک ئامادەبووە و هەر لەو کـاتەشدا نوێنەری تورکـەکـان، بە تایبـەتی نوێنەری ئۆزدەمـیـرپاشـای تـورک مـیـوانی بووە، هەر ئەوە بووە ئەوان، واتە تورکەکان لە ژوورێکی تردا دانیشتوون و بە ڕاستەوخۆیی گوێیان لەم قسانەی نێوان شێخ مەحموود و ڕەفـیق حـیلمی بە ئامـادەبوونی سـمکۆی شکاک نەبووە، جگە لەوەش وەفدەکەی ئۆزدەمیر بۆ لای شێخ مەحموود بۆ ئەوە بووە کە ڕازی بکەن مـامـەڵە لەگـەڵ تورکـەکـاندا بکات کـە گـوایە ئەوان وەعـدی ئەوەیان پێـداوە کـە مـەسـەلەی مـووسڵ لە نێـوان تـورکـەکـان و هاوپەیمانانـدا کۆتایی هات و ویلایەتی مووسڵ خرایەوە سەر تـورکیا و ئەوان مافی کورد دەسەلمێنن، وەک لە بەشێکی نامەیەکی ئۆزدەمـیـردا کە بۆ شـێخ مـەحـمـوودی نووسـیـوەو داوای ئەوەی لێ دەکات کە شاندێکی خۆی بنێرێت بۆ ئەنقەرە بۆ بینینی گـەورە بەرپرسـانی تورک وەک لە بەشـێکیـدا هاتووە: (زۆر تکام وایە تا زووە و هەل لەدەست نەچووە لەو کـوردانەی کە باشن و خۆت مـتـمـانەیان پێ دەکـەیت یەک دوو کەس هەڵبژێرە بۆ گفـتوگۆ لە بابـەت ڕاسـتی و ناڕاسـتی ئەم قـسـانەی منەوە، هەروەها لە بابـەت ئەو ڕێوشـوێنەی کـە حکوومـەتی ئەنقـەرە دایدەنێت بۆ دامـەزراندنی مـوختـاریەتی کـورد..)(٢٣)، کـەچی لە لایەکی تریشـەوە و بە زۆری لە لایەن فـەرمـانڕەوایانی بەریتـانیـاوە بۆ ئەوە ڕێگە درابوو بە شێخ مـەحـموود کە بگەڕێتەوە باشووری کوردستان هاوکاری تەواویان بێت و هەوڵی ئەوە بدات، کـە سنوورێک بۆ دەسـتـێـوەردان و فــراونخــوازی تورک لە ناوچەکــەدا دابنرێت، کــەچی بەپێـچـەوانەوە هێـشـتـا یەک مـانگی تەواو بەسـەر دامـەزراندن و پێکهـێنانی حـوکـمـداریەتەکـەیدا تێ نەپەڕیبـوو دووبارە پێـوەندی بە تـورکـەکـانەوە کـردەوە و شاندێکی خۆی نارد بۆ لای کەسێکی وەک ئۆزدمیر پاشا لە ڕەواندز، بەو مـەبەسـتـەی کـەمـالـیـیـەکـانی تورک پشـتـگـیـری لێ بکەن لە پێکەوەنانی حکوومـەتێکی کوردی سـەربەخـۆدا، کـە ناوەندەکـەی شـاری سلێـمـانی بێت(٢٤). بە زۆری پێوەندی گـەلێکی لەو بابەتەش کە شێخ مەحـمـوود بە جۆرێک لەو سەرکێشییانەی خۆی لەگەڵ تورکەکاندا دروستی دەکرد، هێشتا هەر بە ڕێگاوە بوو لە شـاری بەغـداوە بەرەو کـوردسـتـان و شـاری سلێـمانی، هەرچەندە بەردەوام لەوەش ئاگادار دەکرایەوە: (کـە دەبێت لە ژێر دەسـتی دەوڵـەتدا بێت، عـەرەب بێت یان نا، واز بهێنێت و پلان بۆ کوردسـتـانێکی سەربەخۆ دانێت)، بەڵام وەکتریش شێخ مەحموود: (زۆر بەئەدەبەوە وەڵامی ئەوەبوو، کـە ئەو خـزمـەتکارێکی بە وەفــای بەریتـانیـایە. لە هەمـان کـاتدا بەرپەرچی فـەرمـانەکـانی وەزیرانی بەغـدای دەدایەوە و گوێی لە ئامـۆژگارییـەکـانی ئەفسەری سیاسی نەدەگرت)(٢٥).

کـــەچی بە زۆری ئەوانەش کـــە ڕۆڵـی بەرچاویان لە گرێدانی پێوەندییەکانی نێوان شێخ مەحموود و تورکەکان هەبووە، ســەرەڕای ئۆزدەمـــیـــر پاشـــا بریـتی بوون لە کەسایەتییە ناسراوەکانی ئەو کاتەی کوردستانی وەک: ڕەفـیـق حـیلمی و ئەحـمـەد تەقی ئەفـەندی لەو بوارەدا دەوری گەورەیان بینیوە، جگە لە غەفوورخانی ناودەشتی شاری ڕانیە و عەبدوڵڵا ئاغای کوڕی حاجی تایەر ئاغای حەوێزی کـۆیە لەگـەڵ سـیـتـۆ ناوێکی خـەڵـکی شـاری ئامـێدی، کە ئەمـەش بەتەواوی بووەتە جێی نارەزایی و قەڵسبوونی ئینگلیزەکان و بەردەوام لە هەوڵی ئەوەدابوون سنوورێک بۆ ئەم پێـوەندییـانە دابنێن، تەنانەت هەوڵی دەستگیرکردنی هەمـوو ئەوانەش بدەن کە لایەنگیری شێخ مـەحـمـوودن و دەسـتـیـان لە گـرێدانی ئەم پێـوەندییـانەدا هەیە(٢٦). وەک ئەوەی جگە لە ناردنی شاندی بەردەوام بۆ لای تورکـەکـانی کـەمـالی هاوکـات کـەوتووەتە نامـە و نامەکاری لەگەڵ ئۆزدەمیر پاشا، تەنانەت وتوویەتی کە ئەو (ئامـادەیە لە پێناوی سوپای تورکـیـەدا گـیـانی خـۆی بەخت بکات) و ڕایگەیانـدووە کـــە ئەو ئامـــادەیە ئەم سـەربەخـۆییـەی ئێـسـتـای بە ئۆتۆنۆمی (Autonomy) لەژێر سـایەی تورکـیـادا بگۆڕێتـەوە(٢٧). سـەرەڕای ئەم پێـوەندی و نامـە گـۆڕینانەوەی نێوان شـێخ مـەحـمـوود و ئۆزدەمیر پاشا و هەوڵدان بۆ ئەوەی بتوانێت لەژێر سایەی تورکانی کەمالیدا، جۆرە دەستەبەرێکی زیاتری لە ڕووی دەسەڵاتەوە بۆ بێـتـەدی، بەڵام ئۆزدەمـیـر زۆر بێبـاکـانە هەمـوو نهێنییەکانی ئاشکرا دەکـرد و دەیگوت: خۆی لە قـــەرەی ئەوە نەدات کـــە وتـەیەک بدات ســەبارەت بە قـبــوڵکردنی ئۆتۆنۆمی بۆ کـــوردەکـــان، تەنانەت لە نامـەیەکـیـشـیـدا کـە بۆ لیـژنەیەکی تورکی ڕەوانە دەکـات وەک پێـشـتـر ئامـاژەی بۆ کـراوە لە شـاری کـەرکـووک پێکهـێنراوە زۆر سـوور بووە لەسـەر ئەوەی کـە وای دەربـبـڕێت حکوومـەتەکـەی نیـازی ئەوەی نیـیـە پشـتی

داواكارييەكانی شێخ مەحموود بگرێت و پڕوپاگەندەكانی بڵاوبكاتەوە، بەڵكو ئەو شێخ مەحموود وەک سەربازێک (جندی) بەكاردەهێنێت لە یاری شەترەنجدا(٢٨)، كەچی دواتر و بەتایبەتی لە (٢٣ی كانوونی دووەمی ١٩٢٣)ەوە، چەند ئەفسەرێكی تورک دەگەنە شاری سلێمانی و پلان بۆ ئەوە دادەنێن كە چۆن دەست بەسەر شارەكانی هەولێر و كەركووک و كۆیەدا بگرن و لەمەشیاندا: (كۆمەڵەی توركی) كەركووک كە بە زۆری بنەماڵەی (نەفتچییەكان) و هەندێک توركمانی یاخی كەركووک دەستیان لە دامەزراندنیدا هەبوو (٢٩)، دەست دەكەن بە پڕوپاگەندە، بەڵام وەكیتر داڕێژەری سەرەكی ئەم پلانەش ئۆزدەمیر خۆی بووە، سەرەڕای پێوەندی كردنی بە زانایانی شیعەی كەربەلا و وڵاتی ئێرانەوە بۆ ئەوەی هاوكاریان بن، بۆیە فەرمانڕەوایانی بەریتانیا و حكوومەتی ئێراق دوای پێنج مانگ لە گەڕانەوەی شێخ مەحموود بۆ كوردستان لە چوارچێوەی پلانێكی هاوبەشیاندا، دەكەونە خۆیان، بەتایبەتی هێز كۆكردنەوەیەكی تەواو و دوای پلان داڕشتنێكی ئەوتۆ كە چۆن كۆتایی بە حكوومەتی شێخ مەحموود بهێنن و ڕاستەوخۆ خۆیان دەست بەسەر شاری سلێمانیدا بگرنەوە، هەروەها ئاگاداری شێخ مەحموودیش بكەنەوە بە بەجێ هێشتنی شار(٣٠)، بە جۆرێک ئەم هەموو ناهاوسەنگی و هەرجارە و بەلایەكدا چوونەی شێخ مەحموود و دەست تێ وەردانانەی تورک و ئینگلیز لە تەواوی وردەكارییەكانی دەسەڵاتیدا، كە نەهێڵێت شێخ مەحموود ڕەوت و بۆچوونێكی سیاسی ئەوتۆی هەبێت، كە گەلی كوردیش وەک گەلانی تری ناوچەكە بكاتە خاوەن قەوارە و قەڵەمڕەوێكی سەربەخۆ، لە دەرئەنجامی هەموو ئەو گۆڕانكاری و دەرهاویشتانەی كە یەكەمین جەنگی جیهانی (١٩١٤-١١/١١/١٩١٨) بەدوای خۆیدا هێنای، كەچی سەرەڕای ئەوەش چی بەریتانیا و چ توركەكان، هەریەكەیان بە جۆرێک لە شێخ مەحموود هەڵدەگەڕانەوە، واتە لەبری ئەوەی حیسابێک بۆ دواڕۆژی كورد و ویست و ئیرادەی، بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی كورد بكەن، كەچی هەر یەكەیان لە لایەكەوە و بە فێڵ و فەرەج و ساختەیەكی سیاسی، یان بەناوی گفتوگۆ و لێک گەیشتنەوە، پەلاماری حكومداریەتی كوردستانیان دەدا، هاوكات ناوچەكانی ژێر دەسەڵاتیان بۆمباباران دەكرد و خەڵكەكەیان ئاوارەو دەربەدەر دەكرد، وەک ئەوەی كە چۆن جارێكی تر شاری سلێمانی لە(١٦ی ئابی ١٩٢٣)دا كەوتە بەر هێرشی بۆمبابارانكردنی هێزەكانی ئاسمانی بەریتانیا و لە دەرئەنجامدا ژمارەیەكی زۆر لە ژن و منداڵ و پیری تێدا چوون (٣١)، كەچی پێشتریش هەردوو حكوومەتی بەریتانیا و ئێراق و كەسایەتییەكی وەک شا فەیسەڵی یەكەم (١٨٨٣- ١٩٣٣)(٣٢) بەڵێنی ئەوەیان دابوو، كە ئەوان جۆرە سەربەخۆییەک بۆ گەلی كورد دەستەبەر بكەن. لەم بارەیەوە و لە درێژەی بەیاننامەیەكی هاوبەشیاندا كە لە كۆتایی مانگی كانوونی یەكەمی (١٩٢٢)دا بڵاوكراوەتەوە، تێیدا بەڵێنی ئەوەیان داوە و بەڕاشكاوییەوە وتوویانە: (هەردوو حكوومەتی خاوەن شكۆی بەریتانیا و ئێراق دان بە مافی ئەو كوردانەدا دەنێت، كە لە ناو سنووری ئێراقدا دەژین. بەدامەزراندنی حكوومەتێكی كوردی سەربەخۆ لە چوارچێوەی ئەو سنوورەدا، ئاواتیشیان وایە كە هەموو كوردەكان لە نێوان خۆیاندا و بەپێی توانا لەسەر شێوەی ئەو حكوومەتە ڕێک بكەون كە پێكی دەهێنن و نوێنەری خۆیان بنێرنە شاری بەغدا بە مەبەستی گفتوگۆكردن، سەبارەت بە شێوازی ئەو پێوەندییە ئابووری و سیاسییەی كە لەگەڵ هەردوو حكوومەتی خاوەن شكۆی بەریتانیا و ئێراقدا دەیانبێت)(٣٣)، كەچی لەولاشەوە توركەكان وایان ئەگەیاند كە گوایە تا ئێستا: (چارەنووسی ویلایەتی مووسڵ بڕیاری لە سەر نەدراوە)(٣٤) و تا ئەوكاتەش خۆیان بە میراتگری تەواوی ویلایەتی مووسڵ دەزانی.

بەو ئاواتەی ڕۆژێک لە ڕۆژان بگەڕێتەوە ژێر دەسەڵاتی توركەكان و ئەوان حوكمڕانی بكەن و لەژێر دەسەڵات و بەڕێوەبەرایەتی ئەواندا بێت، واتە هەوڵ و تەقەللای توركە كەمالییەكان، بە تایبەتی لەسەردەمی مستەفا كەمال ئەتاتوركدا لەوەدا نەبوو، كە ئەوان بۆ پشتگیری كردنی كورد، ئەو هێزە سەربازییەی خۆیان بە ڕێبەرایەتی عەلی شەفیق واتە (ئۆزدەمیر پاشا) ناردبێتە شاری ڕەواندز، بەڵكو ویست و ئارەزووی ئەوان لەوەدا سەرچاوەی دەگرت زیاتر دەسەڵاتیان لەسەر سنوورەكانەوە نزیک بێت و توانایی ئەوەشیان هەبێت، بە هاوكاری و یارمەتی خەڵكی ناوچەكە و لە ڕێگای چەند وردە بەڵێنێكی خۆیانەوە دژایەتی و بەربەرەكانێی سیاسەتی

فراوانخوازی بەریتانیا بکەن. لەو کاتەشەوە کە ئۆزدەمیر پاشا دەستی بەسەر شارەکانی ڕانیە و کۆیە و دەوروبەریدا گرتبوو هاوکات: (هانی کوردەکانیشی دەدا بۆ شۆڕشکردن و نوێنەرێکی خۆشی کە عەباسی مەحموود ئاغای پشدەری بوو، ناردبووی بۆ مەسەلەی وتوویژکردن، لەگەڵ کوردەکانی سلێمانی) دا(٣٥)، بەڵام لەمەیاندا تورکەکان بەنیەتێکی پاکەوە نەهاتنە پێشەوە، چونکە تورکەکان وەک ئەوەی دکتۆر کەمال مەزهەر لەم بارەیانەوە دەنووسێت: (کەمالییەکان لەگەڵ شێخ مەحموودا دەست پاک نەبوون، بەڵکو دەیانوسیت بیکەنە داشی دامەی جێبەجێکردنی مەبەستی خۆیان)(٣٦)، کەچی لەولاشەوە و لەماوەی ساڵانی (١٩٢٢- ١٩٢٣)دا ئەوەی فرۆکە شەڕکەرەکانی بەریتانیا لە ڕقی شێخ مەحموود و کەمالییەکان بە دانیشتوانی بێ وەیی کوردستانیان دەکرد، بڕواناکرێت لەو ڕۆژگارەدا و لە هیچ قوژبنێکی وڵاتە ژێردەستە فراوانەکانیاندا ئینگلیز بەڕادەی کوردستان چەکی هەمەجۆر و بەتایبەتی فڕۆکەیان بەکارهێنابێت، هاوکات ئەو کارەی لەندەن و فەرمانڕەوایانی بەریتانیا وەک ڕووداوێکی ئاسایی لە ڕاپۆرتە تایبەتییەکانی خۆیاندا، دەیایخستە بەردەم دەزگاکانی ڕێکخراوی (کۆمەڵەی گەلان) و ئەندامەکانی)(٣٧).

قووڵبوونەوەی ڕووداوەکانی نێوان بەریتانیا و تورکەکان و کۆتایی ئۆزدەمیر

هەموو ئەو ڕاپەڕینانەی کورد و شیروتیر لەیەک هەڵکێشانەی ئینگلیز و تورکەکان لە کاتێکدا بوو، کە هەردوو حکوومەتی بەریتانیا و ئێراقی تازە دامەزراو لەسەر ئەوە ڕێککەوتبوون کە یەکەم ڕێککەتنامەی نێوانیان بە فەرمی مۆربکەن، بەو جۆرەی کە دەیانەوێت وڵاتی ئێراق، بە باشووری کوردستانیشەوە گرێ بدرێتە سیاسەت و مانەوەی فەرمانڕەوایانی بەریتانیاوە لەئێراق و ناوچەکەدا. لەکاتێکیشەوە کە لە ئێراقدا مەسەلەی هەڵبژاردن هاتە گۆڕێ، بۆ ئەوەی (ئەنجوومەنی دامەزراندنی ئێراق) هەموو ناوچە و بەشەکانی وڵاتی ئێراق بە تەواوی بگرێتەوە، بە ناوچەی کوردنشینەکانیشەوە، بەڵام لەمەیاندا بە زۆری دانیشتوانی کوردستان لەگەڵ ئەوەدا نەبوون دەنگ بۆ مەسەلەی هەڵبژاردن بدەن و ملکەچی فەرمانڕەوایانی بەریتانیا و ئێراق و یاساکانیان بن، بەڵکو ئەوان لەسەر هەڵوێست و داواکارییەکانی خۆیان پێیان دادەگرت و بەرگرییان لێ دەکرد، لێرەش بە دواوە حکوومەتی بەریتانیا، زۆر چاک لەوە تێگەیشتبوو کە بە هیچ جۆرێک ئەوان ناتوانن، مەسەلەی هەڵبژاردن بەسەر دانیشتوان و ناوچەکەدا بسەپێنن، بۆیە بەناچارییەوە وەزیری وڵاتانی داگیرکراوی (موستەعمەرات) بەریتانیا وینستۆن چەرچل Winston Churchil (1874- 1965)(٣٨) ڕایگەیاند، کە ئەوان ئامادە نین هێزی سوپایی خۆیان لە ناوچە کوردنیشینەکاندا بەکاربهێنن. دوا بە دوای ئەوەش وەزیری وڵاتانی داگیرکراوی بەریتانی لەبەردەم ئەندامانی ئەنجوومەنی گشتی بەریتانی (مجلس العموم البريطاني)دا ئەوەی ڕاگەیاند کە: (پێویستە ئەو بەیاننامەی کە قائیمقامەکان لە قەزا کوردییەکاندا بڵاوی دەکەنەوە، پێویست دەکات بە ئاشکرا سیاسەتی حکوومەتی خاوەنشکۆی بەریتانیا و شا فەیسەڵیش ڕوون بکەنەوە، بەوەی هەردوو حکوومەتی بەریتانیا و ئێراق بە نیاز نین، کە بە زۆر وا لە گەلی باشووری کوردستان بکەن، کە دەبێت ملکەچی حکوومەتی ئێراق بن، یان بە زۆر لە دەرەوەی حوکمەکەیدا بن، بەڵکو ئەوان ئازادن بە چ شێوەیەک بەشداری لە هەڵبژاردندا دەکەن)(٣٩). بۆ چوونێکی واش بۆ خۆی ئەوەمان بۆ دەردەخات کە حکوومەت و فەرمانڕەوایانی بەریتانیا ترسی دەست تێوەردانی تورکەکانیان لە ناوچەکەدا ماوە و لە هەمان کاتیشدا هەندە پشت ئەستووریش نەبوون، بە حکوومەت و دەسەڵاتەکەی شا فەیسەڵەوە کە لەو قۆناغەدا بتوانێت، هەموو داواکارییەکیان بۆ بهێنێتە دی و ئەوەی کە دەیانەوێت بۆیانی جێبەجێ بکات، هەرچەندە کلیلی هەموو مەسەلەکان بەدەستی خۆیانەوە بوو، بۆیە بە بەردەوامی ئارەزووی ئەوەیان بوو کە مەیلی کوردەکان و ڕاوبۆچوونیان، بەرەو لای خۆیان بکەنەوە، بەڵام لێرەشدا وادەردەکەوێت، کەسایەتییەکی وەک شێخ مەحموود نەیتوانیوە بڕیارێکی وا بدات کە بەکامیان پشت ئەستوورترە فەرمانڕەوایان و دەسەڵاتدارانی بەریتانیا، یان تورکە کەمالییەکان، هەرچەندە بەردەوام لە ڕێگای کۆمەڵێک کەسایەتی تایبەتەوە گفتوگۆ و نامەگۆڕینەوەی

لەگەڵیاندا بەردەوام بوو، بە تایبەتی هەموو ئەو پێوەندی و نامەگۆڕینەوانەی کە لەگەڵ ئۆزدەمیر پاشای بە فێڵ و (دڕندە - متوحش)دا بەجێی دەهێنان(٤٠). دیارە هەڵوێستێکی لەم بابەتەش ئینگلیزەکانی زیاتر شێلگیرتر دەکرد، بۆ گیانی کورد و بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد، بە جۆرێک ئەم پێشبڕکێ و بەربەرەکانێیەی ئینگلیز و تورک وای کردبوو هیچ ئاسوودەییەک لە باشووری کوردستاندا نەمێنێ و زیاتر کەسایەتییە کوردەکان و نیشتیمانپەروەران، ڕەنجیدە بن لەوەی کە ڕوو بەڕوویان ببنەوە وەک ئەوەی مامۆستا ڕەفیق حیلمی لەم بارەیەوە دەنووسێت: (لە ڕووی ئەم جۆرە دەست و پێوەند و سیاسەتی ناهەموارەی ئینگلیز و لە لایەکی تریشەوە بە هۆی ئەو پڕوپاگەندە بەتین و بەهێزەوە لە ماوەی سالآنی (١٩٢١- ١٩٢٢)دا کە لەلایەن ئۆزدەمیر و تاقمەکەیەوە دەکرا، لە هەموو لایەکی کوردستانی ئێراقدا ئاسوودەیی نەما، ئاسایش تێکچوو، نیشتمانپەروەرەکان زۆر داخ لە دڵ بوون و بەگەرمی لە ئینگلیز دەدوان)(٤١). پاش ئەمەش نەک تەنیا کەسایەتییەکی وەک شێخ مەحموود ڕاڕا بووبێت لەوەی کە خۆی یەکلایی بکاتەوە، کە کام لایەن لەگەڵ کوردەکاندا ڕاست دەکەن، تورکەکان، یان ئینگلیز، بەڵکو مەسەلەکە وەک یانسیبی لێ هاتبوو، بۆ نموونە، کەسایەتییەکی وەک ئەحمەد تەقی، کە یەکێک بوو لە ناودارانی سەردەمی شۆڕشی کورد، کەچی لایەنگیری ئەو تورکانە بوو کە لەگەڵ هێزەکانی تورکدا هاتبوونە شاری ڕەواندزەوە، تەنانەت لەکاتی دامەزراندنی (ئەنجوومەنی میللی) شاری ڕەواندزدا، لەلایەن تورکەکانەوە، ئەو واتە (ئەحمەد تەقی) پلەی جێگیری سەرۆکی ئەنجوومەنی میللی بەرکەوتبوو، ئەمە لە کاتێکیشدا وا بڵاو دەبێتەوە کە جارێکی تر شێخ مەحموود نەگەڕێتەوە شاری سلێمانی، ئەو بە هاوەڵانی خۆی لەوانە ماجید مستەفا (١٨٩٦- ١٩٧٤)(٤٢) کە وەک خۆی دەڵێت: «من بەڕاستی و بە دڵ لەگەڵ ئەم حەرەکەتەدام (واتە حەرەکەتی تورکەکان أ- ب نووسەر) و لەگەڵیاندا دەمێنمەوە، ئێوەش لەگەڵ وەزعی ئەوێ بڕۆن، ئەگەر ئینگلیز بەڕاستی لەگەڵ کورد هاتە پێشەوە وا هیچ گومانی تیا نییە، کە هەموو کوردیان لەگەڵدا دەبێت)(٤٣)، واتە ئەم جۆرە قەناعەت و بۆچوونە ساکار و سادەیەی کەسایەتی و سیاسەتمەدارانی ئەو ڕۆژگارەی کورد بۆ ئەوە بووە، گوایە ئەوان دەتوانن ئینگلیز، یان تورکەکان فریو بدەن، بەڵام مەخابن کوردەکان لەو ڕۆژگارەدا، بەباشی لەوە نەگەیشتبوون کە بەتەواوی پشت بە خۆیان ببەستن و هەموو هێزەکانی خۆیان لەیەک بەرەو لە یەک تەوەرەدا ڕێک بخەن و یەک هەوڵ و تەقەللای یەکگرتوو بدەن، بۆ ئەوەی بارودۆخی کورد و هەلومەرجی سیاسی ئەوکاتەی کورد یەکلایی بکرێتەوە، هەرچەندە پشتگیری کردنیشی بۆ لایەنی وا، لەوانەیە وەک پێشتریش ئاماژەی بۆ کرا: باری لاسەنگی کوردی وەک پێویست هاوسەنگ نەکردایەتەوە و: (سیاسەتی هەردوو دەوڵەتەکە بەرانبەر بەمەسەلەی کورد بۆ ئەو ڕۆژە لە ژێر پەردەدا بوو، یان نەخرابووە ژێر باسێکی پوخت و لێکۆڵینەوەیەکی تەواو، واتە خەتە پانەکانی سیاسەت بەرانبەر بەم مەسەلەیە جۆرێکی ڕاست و ڕەوان نەکێشرابوو و نەخرابووە ڕوو، لەبەر ئەمە نوێنەرەکانی هەردوولا، واتە تورکەکان و ئینگلیز لەوە زیاتر کە نوێنەری دەوڵەتەکەیان بن، تەمسیلی شەخسی خۆیان دەکرد)(٤٤).

بۆیە سەیرت دەکرد، یەکێکی وەک ئۆزدەمیر پاشا وا کەوتبووە چالاکییەوە و خەڵکانی دۆستی خۆی هان دەدا، هەموو هەوڵ و تەقەللاکردنێکیان بۆ سەرخستنی تورکەکان بخەنەکار و بەردەوام لەوە بگەڕێن، کە خەڵکان و دانیشتوانی کوردستان پشتگیری لە تورکەکان بکەن، وەک دەبینیت لەو سەروبەندەدا و بە دەسایسی خۆیان و ڕێگە خۆشکردنیان (کۆمەڵەیەکی تورکی) کەوتە چالاکییەوە، بە تایبەتی لە شارێکی ئاوەدانی وەک کەرکووکی ئەو دەمانە و بەردەوام پڕوپاگەندەی بۆ تورک و دەسەڵاتی تورکەکان دەکرد، تەنانەت نامە گۆڕینەوە و یادداشت گۆڕینەوەش لەنێوان ئەندامانی کۆمەڵەی کەرکووکدا کە ناوی (کۆمەڵەی نهێنی کەرکووک)، یان (جەمعیەتی مودافەعەی حقوق) بوو. ئاڵوگۆڕ دەکرا و ئۆزدەمیر پاشا خۆیشی زۆر لە نزیکەوە دەیڕوانییە چالاکییەکانی ئەو کۆمەڵەیە. لە کاتێکیشەوە کە شێخ مەحموود گەڕابووەوە باشووری کوردستان و کۆمەڵانی خەڵکی لە دەور کۆبووەوە. سەیردەکەی ئەندامانی ئەم کۆمەڵەیەش بۆ ئۆزدەمیر پاشا دەنووسن و داوای ئەوەی لێ دەکەن کە لەم ئانوساتەدا دەبێت ئەوان چی بکەن و

چۆن لەو بارەیەوە بجوولێنەوە، هەرچەندە بە بەردەوامی هەوڵی ئەوەشیان دەدا شێخ مەحموودیان لە دەست نەچێت و بەم جۆرە وەڵامیان دەداتەوە، لەژێر سەردێڕی: (نامەی نهێنی ژمارە (٤٢) مێژووی (٣٨/١/٢٣)تان وەرگیرا، ئەمە وەڵامەکەیەتی:

١- بەندی یەکەم وەڵامی نییە.

٢- بە بۆنەی گیرانی ڕێگاکان بە بەفر ئەو تەلگرافە نهێنییانەی کە لە بەینی ئێمە و (جەبهە)کاندا ئاڵوگۆڕ دەکرا ئیمرۆ بە هۆی زەلامەوە دەنێررێ و وەڵامی دێتەوە، لەبەر ئەوە مەسەلەی مووسڵ بەچی گەیشتووە چ شکلێکی وەرگرتووە جارێک لە ئێمەشەوە دەرنەکەوتووە، لەگەڵ ئەمەشدا دەتوانین بڵێین کە (جەبهەی جەزیرە) بۆ ئەوە لە کاتی پێویستدا بکەوێتە جووڵانەوە و کارێکیش کە پێی دەسپێررێ بەجێی بهێنرێ مشووری خواردووە و خۆی ئامادەکردووە لەکاتی جووڵانەوەی لەشکرەکانی جەبهە دیارە بە فڕۆکە ئاگادارم دەکەن، منیش دەست بە جێ دەنگ لە کۆمەڵە دەگێڕمەوە.

٣- تا ئیمڕۆ لەشکرەکانمان چاوەڕوانی ئەنجامی (کۆنگرەی ئاشتی) بوون، بێتو مووسڵ بە ئاشتی نەدرێتەوە بە ئێمە پشت بەخوا بە جەنگ دەیگێڕینەوە.

ئینگلیزەکانیش بە هیوای پووچکردنەوەی داواکاری نێراوەکانی تورک بە تەمان لە مەسەلەی (مووسڵ)دا بیری پرسینەوەیەکی گشتی بخەنە پێشەوە، لەبەر ئەمە لە کوردستانی ئەمڕۆدا خەریکن حکوومەتێکی سەربەخۆ دابمەزرێنن و بەم جۆرە ژمارەی کوردەکان لە تورک زیاتر بنوێنن، واتە دەیانەوێت لەبەر کەمی ژمارەیان مافی تورک بەسەر مووسڵەوە نەیەڵن و ئەندامانی کۆنگرەی ئاشتی بە سەربەخۆیی کوردستان و بەشی زۆربەی دانیشتوانی مووسڵ تەفرە بدەن، تورکیان لە بیر بەرنەوە، شێخ مەحموود کە تا ئەم ڕۆژانەش لەگەڵ ئێمە بووە و لە ڕاستی و دۆستایەتی بەرانبەر بە تورک دوانەکەوتووە. هەندێ بێ نیشتمانی خەڵکی سلێمانی خەریکن تەفرەی بدەن و بیخەنە سەر بیری دوژمنایەتی لەگەڵ تورک)(٤٥).

لیستی پەراوێز و سەرچاوەکان:

١- شێخ مەحمودی حەفیدزادە لە بەڵگەنامەکانی فەڕەنسی دا ١٩١٩- ١٩٣٤، وەگێڕانی لەفەڕەنسیەوە: دکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا، یەکەم بەرگ، بنکەی ژین، (سلێمانی: ٢٠٠٦)، ل٤٨.

٢- (پیرسی زەخریا کۆکس): کەسایەتییەکی سیاسی و سەربازی بەریتانییە، لە ڕێکەوتی (٢٧ی تشرینی یەکەمی ١٨٦٤)دا، لەدایک و باوکێکی جوولەکە لە دایک بووە، خوێندنی سەربازی لە ئەکادیمیای (ساند هیرستی سەربازی) بەریتانی تەواوکردووە، ماوەیەکی زۆر لە بوار و پیشەکەی خۆیدا کاری کردووە، بێجگە لەوەش لە نێوان سالآنی (١٨٨٤- ١٨٩٠)دا خزمەتی سەربازی خۆی لەنێو یەکە سەربازییەکانی بەریتانیادا لە وڵاتی هیندستان بەسەر بردووە و لە ماوەی سالآنی (١٨٩٣- ١٩١٤) چەند پلەیەکی سیاسی و سەربازی تری لەناوچەی کەنداوی عەرەبی و ئێرانی قاجاریدا پێ سپێرراوە، لە (١٩١٧)داو لەسەروبەندی یەکەمین جەنگدا بەیاوەری ژەنەڕاڵ ستانلی مۆد هاتووەتە ئێراقەوە و دواتریش لە (تاران) پلەی وەزیری ڕێپێدراوی بەریتانی دراوەتێ، هەروەها لە سالآنی دواتر بە تایبەتی لە (٢٠ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٠)دا، کراوەتە نوێنەری باڵای بەریتانیا لە ئێراق و تا ساڵی (١٩٢٣) لەم پۆستەیدا ماوەتەوە. وەک سەرۆکی شاندی ئێراقی و نوێنەری باڵای بەریتانیا لە ئێراق لە کۆنگرەی قاهیرەی (١٢- ١٩٢١/٣/٣٠)دا بەشداری کردووە کە بە سەرۆکایەتی وەزیری وڵاتانی داگیرکراوی بەریتانی (وینستۆن چەرچڵ) بە ڕێوە چووە. بەمەبەستی دانان و دەستنیشانکردنی میر فەیسەڵی یەکەم وەک شای ئێراق لە سەردەمی پاشایەتیدا، بۆ دواکاتیش لە (٢٠ی شوباتی ١٩٣٧)دا مردووە. بڕوانە: منتهى عذاب ذويب، بيرسي كوكس و دوره في السياسة العراقية ١٨٦٤- ١٩٢٣، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الاداب، (جامعة بغداد: ١٩٩٥)، ویکیبیدیا، تاريخ التسجيل، ٢٠١٢/٧/١٣.

٣- جليلي جليل، المصدر السابق، ص١٢٧.

٤- سیسیل جۆن ئیدمۆندس، کورد تورک عەرەب، و: حامید گەوهەری، چ٢ (هەولێر:٢٠٠٤)، ل ٣٤١.

٥- ا. م. هاملتن، ڕێگایەک بە کوردستاندا، س. پ، ل١٨١.

٦- بانگی کوردستان: ڕۆژنامەیەکی زانستی، وێژەیی، کۆمەڵایەتی، نەتەوەیی و هەفتانەی سەربەخۆی ئازاد بووە و لە شاری سلێمانی بڵاوکراوەتەوە، خاوەنی ئیمتیاز و بەڕێوەبەری بەرپرسی، ڕووناکبیری ناسراوی کورد مستەفا پاشای یامولکی بووە، بە زمانەکانی کوردی، فارسی و تورکی بڵاو کراوەتەوە، بەشە کوردی و فارسییەکەی هەر یەک لە عەلی کەمال و شاعیری نوێخوازی کورد شێخ نووری شێخ ساڵح سەرپەرشتییان کردووە، هەروەها بەشە تورکییەکەشی ڕەفیق حیلمی بەڕێوەی بردووە. هەر لە سەرەتاوە تا ژمارە (١٠)ی زمانحاڵی (جەمعیەتی کوردستان) بووە، کە هەر خوالێخۆشبوو مستەفا پاشای یامولکی لە ڕێکەوتی (٢١ی تەمموزی ١٩٢١)دا، دایمەزراندووە، بەڵام لەوە بەدواوە بووەتە زمانحاڵی حکومداریەتی دووەمی شێخ مەحموود لە شاری

سلێمانی و بەسەریەکەوە تەنیا (١٤) ژمارەی لێ دەرچووە، بەجۆرێک ژمارەی یەکەمی (لە ٢ی ئابی ١٩٢٢) و دوا ژمارەشی لە (٨ی حوزەیرانی ١٩٢٣)دا بلاوکراوەتەوە، لەدیارترین نووسەرەکانی: مستەفاپاشا، عەلی کەمال، زێوەر، زەکی سائب، ڕەفیق حیلمی، م. نووری بوون. بۆ زیاتر بڕوانە: ڕەفیق سالح و سدیق سالح، ڕۆژنامەکانی سەردەمی حوکمی شێخ مەحموود، (سلێمانی: ٢٠٠٣)، ل٥.

٧- شێخ لەتیفی حەفید: کوڕی بچووکی شێخ مەحمووده ساڵی (١٩١٧) لەدایک بووە و لەگەڵ باوکیدا لە (شەڕی ئاوباریک)ی ناوچەی گەرمیان و لە (٥ی نیسانی ١٩٣١)دا بەشداری کردووە. لە دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی (برایەتی)یە کە لە ساڵی (١٩٣٧) دامەزراوە. چەندان جار لە لایەن ڕژێمی پاشایەتییەوە دەستگیرکراوە و بۆ ناوچەکانی باشووری ئێراق دوورخراوەتەوە، گەلێک نووسینی هەمەجۆری وەک: شیعر و یادداشتنامە لە دوا بەجێماوە و لە (١٩٧٢)دا، لە خەستەخانەی (راهبیات)ی شاری بەغدا، کۆچی دوایی کردووە. دیارترین بەرهەمەکانی: گوڵی وەریو، گیاکەڵەی کۆمەڵایەتی و یاداشتەکانی شێخ لەتیفی حەفید.. بڕوانە: جمال بابان، اعلام الکرد، ج١، ص٤٦٠.

٨- جەمال خەزنەدار، بانگی کوردستان ١٩٢٢- ١٩٢٦، (بەغدا: ١٩٧٤)، ژمارە (١٠)، ل٩٢، کەمال نووری مەعرووف، یاداشتەکانی شێخ لەتیفی، ل٩١.

٩- کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدە و بیستەمدا، و: حمەکەریم عارف، چ٣، (هەولێر: ٢٠٠٣)، ل٧٧.

١٠- ا. م. هاملتن، ڕێگایەک بە کوردستاندا، س. پ، ل١٨٣.

١١- تۆفیق وەهبی: ساڵی (١٨٩١) لە چوارتا لەدایک بووە. پلەکانی خوێندنی لە شارەکانی سلێمانی و بەغدا و ئیستەنبوڵ تەواوکردووە. ماوەیەک لە سوپای عوسمانیدا ئەفسەر بووەو لە (١٩١٩)دا گەڕاوەتەوە باشووری کوردستان و شاری سلێمانی. یەکێک بووە لە ئەفسەرە سەرەتاییەکانی سوپای ئێراق، لەساڵی (١٩٣٠)دا کراوەتە موتەسەریفی لیوای سلێمانی و لە پێش ڕاپەڕینی ئەیلوولی هەمان ساڵدا، دەستی پێ لەکار هەڵگیراوە و بۆ وڵاتی لبنان دوورخراوەتەوە. دوای گەڕانەوەی چەند جارێک پلەی وەزاری بینیوە، ماوەیەکیش ئەندامی ئەنجوومەنی نوێنەرانی ئێراق بووە، لە سەردەمی پاشایەتیدا، ڕووناکبیرێکی دیار و زمانزانێکی شارەزا بووە، گەلێک کتێب و نووسینی لە بوارەکانی مێژوو، زمان و ئەدەبیات و ڕووناکبیری گشتیدا بلاو کردووەتەوە. لە (١٩٥٨)دا چووەتە شاری لەندەن و لە (١/١٥ /١٩٨٤) هەر لەوێ کۆچی دوایی کردووە، لەسەر وەسیەتنامەی خۆی تەرمەکەی هێنراوەتەوە باشووری کوردستان و لەسەر چیای (پیرەمەگروون) ئەسپەردەی خاک کراوە، بڕوانە: هیوا حمید شریف، تۆفیق وهبی، حیاتە ودورە السیاسي والثقافي، (السلیمانیة: ٢٠٠٦)، رفیق صالح، توفیق وهبي، الآثار الکاملة، ج١، (السلیمانیة: ٢٠٠٦) ص٦-١٠.

١٢- ڕەفیق حیلمی، چ٣، ل ٣٢٢، ستیفن همسلی لونکریک، العراق الحدیث، من سنة ١٩٠٠- ١٩٥٠، ج١، ص٢٣٩.

١٣- ئی. جەی. ئار، پوختەی کاروباری کاتی جەنگی جیهانی لە کوردستانی جنوبی، س. پ، ل ٤٥.

١٤- جەرجیس فەتحوڵلا، وریابوونەوەی کورد، ب١، ل٢٥٥.

١٥- مستەفا پاشای یامولکی: کوڕی عەزیز یامولکی کوڕی مەلا مستەفای کوڕی مەلا عەزیزی مەلا حەیدەری سەر بە هۆزی ناسراوی (بلباس)ی ناحیەی خورماڵە، ساڵی (١٨٦٦) زایینی لە گەڕەکی گۆیژەی شاری سلێمانی لە دایک بووە و لە شاری بەغدا خوێندنی ئامادەیی تەواوکردووە، دوایی مەکتەبی حەربیەی ئیستەنبوڵی تەواوکردووە و گەلێک پلە و پایەی سەربازی لە چوارچێوەی سوپای عوسمانی، بەتایبەتی لە ئەنقەرە و بەغدا و حیجاز وەرگرتووە، تەنانەت یەکێک بووە لەو ئەفسەرانەی کە لە شەڕەکانی بەلقان، دەردەنێل، لیبیا و ئەدرنەدا بەشداری کردووە و فەرماندەی هێزی سوپایی بووە، ماوەیەکیش لە بواری دیبلۆماسیدا کاری کردووە و قونسلی دەوڵەتی عوسمانی بووە لە: خوی و سەلماس و سنە، تەنانەت سەرۆکی ئەو دادگا سەربازییەش بووە، کە بەشێوەیەکی غیابی حوکمی لە سێدارەدانی بۆ مستەفا کەمال ئەتاتورک دەرکردووە، دوای دەسەڵات گرتنە دەستی کەمالییەکانی تورک و بەتایبەتی لە ساڵی (١٩٢١)ەوە گەڕاوەتەوە باشووری کوردستان و لە (٢١ی تەمووزی ١٩٢٢)، هەر لە شاری سلێمانی (جەمعیەتی کوردستان)ی دامەزراندووە و ڕۆژنامەیەکی بەناوی (بانگی کوردستان)ەوە بلاوکردووەتەوە، لە دووەمین حوکمداریەتی شێخ مەحموودی حەفیددا وەزیری ڕۆشنبیری و فەرهەنگ بووە، لە ساڵی (١٩٣٦)، لە گەڕەکی (عیوازییە)ی شاری بەغدا کۆچی دوایی کردووە و لەسەر ڕاسپاردەی خۆی لە گردی سەیوان نێژراوە. بڕوانە: میر بصري، اعلام الکرد، (لندن: ١٩٩١)، ص٧٠- ٧٢، محمد علي الصویرکي، معجم اعلام الکرد فی التاریخ الاسلامي و العصر الحدیث فی کردستان و خارجها، (السلیمانیة: ٢٠٠٦)، ص ٧١٣-٧١٤.

١٦- جەمال عیرفان: کوڕی مەلا عەبدوڵلای کوڕی مەلا ڕەسووڵی کاژاوییە، ئەفسەرێکی لێهاتوو و کوردێکی پێشکەوتووخواز بووە، ساڵی ١٨٨١ لە شاری سلێمانی لەدایکبووە. پلەکانی خوێندنی لە سلێمانی و بەغدا و ئیستەنبوڵ تەواوکردووە تا ئەوکاتەی بووەتە ئەفسەر لە فەیلەقی شەشەمی عوسمانی، دوای گەڕانەوەی بۆ ئێراق ماوەیەک بەڕێوەبەری ناحیەی مەرگە بووە. لە (١٩٢٠)دا ئەندامی ئیدارەی سلێمانی بووە و لە (١٢ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٢)دا لە پرۆسەیەکی (ناجوامێرانەدا

کوژراوە). بڕوانە: سی. جی. ئیدمۆندس، کورد، تورک، عەرەب، و: حامید گەوهەری، (هەولێر: ٢٠٠٤)، ل٣٧٠، یاسین صابر ساڵح، س. پ، ل٣٧٥.

١٧- پیرەمێرد: حاجی تۆفیق بەگ، کوڕی هەمزە ئاغای مەسرەفە، ساڵی (١٨٦٧) لە شاری سلێمانی لەدایک بووە. لەحوجرەوە دەستی بەخوێندن کردووە و لە (١٨٨٢) بەدواوە گەلێک وەزیفەی جۆر بەجۆری بینیوە. لە (١٨٩٩) بووە بە ئەندامی مەجلیسی عالی و دوایی خوێندنی (حقوق)ی تەواوکردووە. ماوەیەک لە بواری ڕۆژنامەوانیدا کاری کردووە و لە دامەزرێنەرانی (جمعیەتی تەعاون و تەرەقی کورد) بووە، سەرەڕای ئەندامێتی لە (جەمعیەتی تەعالی کوردستان). لە(١٩٠٩) بەدواوە، ماوەیەک قائیمقام و دوایی بووە بە پارێزگاری ئەماسیە. لە (١٩٢٥)ەوە گەڕاوەتەوە شاری سلێمانی و ماوەیەک بەڕێوەبەری ڕۆژنامەی (ژیان) بووە، پاشان خۆی بۆ ڕۆژنامەی (ژین) تەرخان کردووە و لە (١٩/٦/ ١٩٥٠) کۆچی دوایی کردووە: بڕوانە: سدیق ساڵح، ڕۆژنامەی ژیان، ب١، (سلێمانی: ٢٠٠٢)، ل٣١، جەمال خەزنەدار، ڕابەری ڕۆژنامەگەری کوردی، (بەغدا: ١٩٧٣)، ل١٣٩.

١٨- خەبات عەبدوڵلا، ئامادە نەبوونی (ناوەوە) لە (دەرەوەی) لە سێ ئەزموونی دەسەڵاتدا، گۆڤاری ڕابوون، ژمارە (١٢)، (سوید: ١٩٩٤)، ل٢٤.

١٩- ڕەفیق حیلمی، یاداشت، چ٣، ل٣٤٨.

٢٠- ئەحمەد خواجە، چیم دی، چ٣، ل٧١، عبدالرحمن ادریس صالح البیاتي، الشیخ محمود الحفید البرزنجي، ص٢٠٤، محمد امین زکي، تاریخ السلیمانیة وانحائها، ترجمة: محمد جمیل بندی روزبیاني، (بغداد: ١٩٥١)، ص٢٩١- ٢٩٢.

٢١- محەمەد ڕەسول هاوار، شێخ مەحموودی قارەمان، ب٢) ل٣٨٧، مامۆستا جەعفەر، شاری سلێمانی، ململانێی گرووپە کۆمەڵایەتییەکان ١٨٢٠-١٩٢٠، (سلێمانی: ٢٠٠٦)، ل١٢٨.

٢٢- ڕەفیق حیلمی، یاداشت، چ٣، ل٣٤٩.

٢٣- ڕەفیق حیلمی، یاداشت، چ٣، ل٣٥٤.

٢٤- قاسم خلف عاصي الجمیلي، تطورات واتجاهات السیاسة الداخلیة الترکیة ١٩٢٣- ١٩٢٨، رسالة ماجستیر غیر منشورة، مقدمة الی مجلس کلیة الاداب، جامعة بغداد، (بغداد: ١٩٨٥)، ص ١٢٠-١٢١، محمد مظفر الادهمي، المجلس التأسیسي العراقي، ج٢، ص ٣٢، جەرجیس فەتحوڵلا، وریا بوونەوەی کورد، ل ٢٨٥.

٢٥- ا. م. هاملتن، ڕێگایەک بە کوردستاندا، س. پ، ل١٨٤.

٢٦- بڕوانە: کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەک لە، ب٢، ل٨٦- ٨٧.

٢٧- کریس کۆچێرا، کورد لەسەدەی نۆزدەو بیستەم دا، ل٨٠.

٢٨- جەرجیس فەتحوڵلا، وریابوونەوەی کورد، ب١، ل٢٨٥.

٢٩- ستیفن هیمسلي لونکریک، العراق الحدیث، ج١، ص٢٣٩، کمال مظهر احمد، کرکوک وتوابعها حکم، ص١٧٤.

٣٠- جەرجیس فەتحوڵلا، س. پ، ل ٢٩٣، ایوب بارزاني، المقاومة الکردیة للاحتلال ١٩١٤ - ١٩٥٨، ص ٥٣.

٣١- جلیلی جلیل واخرون، المصدر السابق، ص ١٣٠-١٣١.

٣٢- شا فەیسەڵی یەکەم: دەبێتە سێیەمین کوڕی شەریف حسێنی مەککە و یەکەمین شای شانشینی ئێراق بووە لە ماوەی (٢٣ئابی ١٩٢١- ١٩٣٣)دا، لە (٢٠/٦/١٨٨٣)دا لە شاری تائیف لە دایک بووە و لە (١٨٩٦)دا لەگەڵ شەریف حسێنی باوکیدا و لەسەر داوەتنامەیەکی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمی (١٨٧٦- ١٠٩) عوسمانی سەردانی ئیستەنبوڵی پایتەختی دەوڵەتی عوسمانییان کردووە و هەرلەوێ و لە ماوەی چەند ساڵێکی مانەوەیدا، بەباشی فێری زمانی تورکی و ئینگلیزی و تارادەیەک فەرەنسی بووە، لە (١٩٠٥)داو هەر لە ئیستەنبوڵ لەگەڵ (حوزەیمە)ی کچی میرناسری ئامۆزایدا، ژیانی هاوسەرییان پێکەوە ناوە، لە بەری ئەم هاوسەرگیرییەشی بووە بە خاوەنی سێ کچ بە ناوەکانی: (عیزەت، ڕاجیحە و ڕەئیفە) و تەنیا کوڕێک کە ئەویش میر غازی (١٩١٢- ١٩٣٩) بووە، کە دواتر لە نێوان ساڵانی (١٩٣٣- ١٩٩٣٩)دا بوو بە شای ئێراق، لە (١٩٠٩)دا لەگەڵ خێزانەکەیدا گەڕاونەتەوە شاری مەککە، واتە لەو سەروبەندەیدا کە باوکی وەک شەریفی مەککە دەستنیشان کراوە، بەتایبەتی لەو کاتەوە، کە ڕێکخراوی (یەکێتی و سەرکەوتن - الاتحاد والترقي) دەسەڵاتیان کەوتووەتە دەست و باوکی میر فەیسەڵیان وەک سەرۆکی ئەو هێزە عەرەبییانە دەستنیشان کردووە، بۆ ئەوەی ئەو خێڵ و هۆزە عەرەبییانە سەرکوت بکات کە یاخی بوونی خۆیان دژی دەوڵەتی عوسمانی ڕاگەیاندبوو، هاوکات هەر لەو ماوەیەشدا میر فەیسەڵ وەک نوێنەری شاری (نجد) کرایە ئەندامی پەرلەمانی عوسمانی، ئەمەش بۆ خۆی بووە مایەی ئەوەی کە ئەزموون و تەجربەیەکی زیاتر پەیدا بکات، بە تایبەتی لە بواری سیاسیدا. لە (١٩١٦) بەدواوە کە شەریف حسێنی باوکی بە پاڵپشتی هێزەکانی بەریتانیا ڕاپەڕینی خۆی دژی فەرمانڕەوایانی عوسمانی ڕاگەیاند و هەموو سوپای عوسمانییان لە شارەکانی: مەککە، مەدینە، تائیف، یەنبوع و عەقەبە دەرپەڕاند، دواتریش میر فەیسەڵ و هێزە عەرەبییەکان توانییان بە هێزێکی گەورەوە بەرەو وڵاتی شام ببنەوە و دەست بەسەر شاری دیمەشقی ناوەندی وڵاتی شامدا بگرن و هەموو هێزەکانی عوسمانی لێ بکەنە دەرەوە و دانیشتوانی ناوچەکەش پێشوازییەکی گەورەیان لە میر فەیسەڵ و سوپای عەرەبی کرد. لێرەش بە دواوە میر فەیسەڵ توانی حکومەتێکی عەرەبی لە نێوان ساڵانی (١٩١٨-

١٩٢٠) لە دیمەشق دامەزرێنێ و لە (٨ی مـارتی ١٩٢٠)ـەوە، وەک شای شانشینی عەرەبی سووریا کاروباری گرتە دەست، بەڵام بە پێی بنەماکانی ڕێککەوتنامەی (سایکس بیکۆ) کە لە نێوان بەریتانیاو فەرەنسادا مۆرکرابوو سوپای فەرەنسا بەسەرۆکایەتی (ژەنەراڵ غۆرۆ) لە دەرئەنجامی ڕوو بەڕووبونەوەیەکی سەربازیدا، دەستیان بەسەر تەواوی وڵاتی سووریادا گرت و شا فەیسەڵیان لە دەسەڵات دوور خستەوە، بەڵام دواتر لەدەرئەنجامی گرێدانی کۆنگرەی قاهیرەی (١٢-٣٠/٣/١٩٢١)دا کە بە سەرۆکایەتی وەزیری وڵاتانی داگیرکراوی بەریتانیا (ونستۆن چەرچڵ) و ئەندامێتی ژمارەیەکی زۆر لە گەورە پیاوانی سیاسی و سەربازی بەریتانیا و هەریەک لە ساسۆن حەسقێلی وەزیری دارایی و جەعفەر عەسکەری وەزیری بەرگری ئێراق، بەسیفەتی چاودێر کە لە ئوتێلی (سەمیر ئەمیس)ی شاری قاهیرە بەڕێوەچوو، میر فەیسەڵ وەک شای ئێراق دەستنیشان کراو دواتر لە (٢٣ی ئابی ١٩٢١)دا تاجی شاهانەی لەسەرنرا. تا ئەوکاتەی لەئەنجامی نەخۆشی و لە (١ی ئەیلوولی ١٩٣٣)دا سەردانی شاری بێرنی وڵاتی سویسرای کرد و لە (٨ی ئەیلوولی ١٩٣٣)دا وەفاتی کرد، دوای چەند ڕۆژێک لە گەڕانەوەی تەرمەکەی لە ڕێکەوتی ١٥ی ئەیلوولی هەمان ساڵدا، لەگۆڕستانی شاهانەی ئێراقی لە ناوچەی (ئەعزەمیە)ی شاری بەغدا، ئەسپەردەی خاک کرا. بڕوانە: وکیبیدیا، الموسوعة الحرة، ٢٢/٤/٢٠١٥.

٣٣- ولید حمدی، الكرد وكردستان في الوثائق البريطانية، دراسة تاريخية وثائقية، مطابع سجل العرب، ١٩٩٢، ص١٦٠، منتشاشفلي، العراق في سنوات الانتداب البريطاني، ترجمة: الدكتور هاشم صالح التكريتي، جامعة بغداد، (بغداد: ١٩٧٨)، ص٣٢٤، زنار سلوپی، في سبيل كردستان، ص٧٨.

٣٤- منتشاشفلي، العراق في سنوات الانتداب البريطاني، ص٣١٨.

٣٥- منتشاشفلي، العراق...، المصدر السابق، ص٣١٨.

٣٦- کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی گەلی کورد، ب١، ل١٢٠.

٣٧- کەمال مەزهەر ئەحمەد، س.پ، ب١، ل ١٢٠.

٣٨- وینستۆن چەرچڵ: لە (٣٠ تشرینی دووەمی ١٨٧٤) لە کۆشکی (بەلنهایم) لە پارێزگای (ئۆکسفۆرد دشایر)ی بەریتانیا لە دایک بووە. دوای تەواوکردنی خوێندنی سەرەتایی، لە ساڵی (١٨٨٨)دا پێوەندی بە قۆناغی ناوەندی خوێندنەوە کردووە و دواتر کۆلێژی جەنگی تەواو کردووە، لە (١٨٩٤)دا لەگەڵ یەکەیەکی سەربازیی بەریتانی بۆ پاڵپشتی ئیسپانییەکان چووەتە وڵاتی کووبا و لەساڵی دواتریشەوە هاتووەتە هیندستان، لە (١٩٠١)دا، لەسەر باڵی پارتی پارێزگاران بووەتە ئەندامی پەرلەمانی بەریتانی و لە ساڵانی دووەمین جەنگی جیهانی، سەرەک وەزیرانی بەریتانیا بووە، هەروەها پێشتر و لە ماوەی ساڵانی (١٩١٠- ١٩١١) وەزیری ناوخۆ و دواتر چەند پلەیەکی تری لە کاروباری وەزارەتدا وەرگرتووە، سەرەڕای سەرۆک وەزیرانی بەریتانیا. پێش ئەوەی وەک کەسایەتییەکی سیاسی بناسرێ، لە بواری نووسین و داهێنانیشدا گەلێک کتێبی چاپکراوی هەیە لەوانە: دووەمین جەنگی جیهانی، مێژووی ئەو گەلانەی بە زمانی ئینگلیزی دەدوێن، لە (١٩٥٣)دا بۆ یەکەم جار خەڵاتی نۆبڵی ئەدەبی پێ بەخشراوە، لە (٢٤ ی کانوونی دووەمی ١٩٦٥)دا کۆچی دوایی کردووە. بڕوانە: قادر سليم شمو، موقف الكرد من حرب الاستقلال التركية، ص٢٠٢.

٣٩- محمد مظفر الادهمي، المجلس التأسيسي العراقي، دراسة وثائقية في التاريخ السياسي لمقدمات وانتخاب ومناقشات اول مؤسسة تشريعية في العراق، ج٢، الانتخابات والمناقشات ١٩٢٢- ١٩٢٤، (بغداد: ١٩٨٩)، ص٣٠، وليد حمدي، الكرد وكردستان في الوثائق البريطانية، ص ١٥٤.

٤٠- ستيفن همسلي لونكريک، العراق الحديث، من سنة...، ج١، ط١، ص٢٣٩.

٤١- ڕەفیق حیلمی، یادداشت، بەشی یەکەم، بەرگی دووەم، ل ٣٠.

٤٢- ماجید مستەفا: سەر بە بنەماڵەی (مراد لەلە)ی بەناوبانگی شاری سلێمانییە و لە (١٨٩٦)دا هەر لەم شارە لەدایک بووە، پلەکانی خوێندنی هەر لەم شارە تەواو کردووە، پاشان لە ئیستەنبوڵی پایتەختی عوسمانی قوتابخانەی سەربازی خوێندووە و لەڕیزەکانی سوپای عوسمانیدا بووەتە ئەفسەر، لەو کاتەشەوە کە گەڕاوەتەوە وڵاتی ئێراق و باشووری کوردستان، بە زۆری شاری سلێمانی و دەوروبەری لەژێر فەرمانڕەوایەتی شێخ مەحمووددا بووە، بۆیە پێوەندی بە کاروباری ئەم حکوومەتەی کوردەوە کردووە، دواتریش لە حکوومەتی تازە دامەزراوی ئێراق و لەسەردەمی پاشایەتیدا گەلێک پۆستی وەرگرتووە لەوانە: بەڕێوەبەری ناحیە، قائمقام، موتەسەڕیف، لە (١٩٤٣)ـەوە چەند جارێک پلەی وەزاری پێ سپێرراوە و لە (١٩٧٤)دا لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە، بڕوانە: جمال بابان، اعلام الكرد، ج١، ص٤٦١.

٤٣- جەلال تەقی، خەباتی گەلی کورد لە یادداشتەکانی...، ل٥٨.

٤٤- ڕەفیق حیلمی، یادداشت، ب٢، (هەولێر: ١٩٨٨)، ل٦١٦.

٤٥- حیلمی، یادداشت، بەشی دووەم، ل٦٠٩ - ٦١١.